

BETASHARLARDA DIDAKTIKA HAM YUMOR-SATIRA

Allamberganova P.J.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nokis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710448>

Qaraqalpaq salt-dástúr jırlarının bir túri-betasharlar bolıp esaplanadı. Betashar óziniń mazmunı hám forması boyınsha oǵada áhmiyetli jasawı jaǵınan uzaq keleshekke iye dástúr qosıqlarının biri. Onıń tiykarǵı ideyası taza túsken kelinshekke jańadan kelgen jeri menen tanıstırıw, kelinshekke násiyat aytıwdan ibarat. Usınday ideyalıq baǵıtı haqqında eń dáslepki ret pikirlerdi N.Dáwqaraev óz miynetinde bılay keltiredi: “Betasharda aytilatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qáyin ene, qayın atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla, degen qusaǵan násiyat aytıwdan ibarat boladı. Kelin jańa elge, basqa urıwǵa-jat elge keldi. Jańa qonısta jańa tártipke, jańa dástúrlerge, jańa adamlarǵa gezlesti, sonlıqtan, jańa túsken kelindi bul jaǵdaylar menen tanıstırıw, olardı orınlawǵa úgitlew kerekli bolǵan” [1:151] – dep, keń túrde mazmunın ashıp beredi. Ádebiyatımız tariyxın hám folklorı izertlewshi alım N.Japaqov: “Betashar qosıqlarında patriarxallıq semiyanı kúsheytiw maqsetleri menen birge, ádewir dárejede ulıwma adamgershilik, ádep –ikramlıq, Haq-hadal bolıw, jaǵdaylarında kópke kórinedi” [2:320] – sıyaqlı pikirlerdi óz dáwirinde bildirgen edi. Bul pikirde de betashardıń tiykarınan taza túsken kelinge násiyat beriw menen birlikte sol jańa qurılıp atırǵan shańaraqtı bekkemlewde násiyatlar áhmiyetiniń kúshli ekenligine tereńirek itibar qaratqanın ańlaymız Betasharlarda tiykarınan didaktika hám yumor satiyralar baslı orında turadı. Sebebi, betashardıń janrlıq ózgesheliklerinde baslı belgileri usı násiyattan yaǵnıy didaktikadan hám tınlawshılardı zeriktirmew maqsetinde yumor-satiradanda ibarat ekenligi anıqlanadı. «Didaktikalıq poeziya (grek sózi, násiyatlıq poeziya) mazmunınan moral, násiyat ańlatılatuǵın shıǵarma. bunday shıǵarmalarǵa qaraqalpaq folklorı, revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyatı bay...» [1:47]. «Didaktikalıq ádebiyat óziniń quramına hár qıylı janrlardaǵı shıǵarmalardı qamtıydı » [4:10] – dep sıpatlaǵanıday awızeki ádebiyat janrlarınan betasharlarda da dáslepki bólim aqıl násiyattan baslanadı. Mısalı:

1. Jaqsı adam jamannıń

Kórik asharı kelinshek,

Keshe shıqsañ úyińnen

Bet asharı kelinshek,

2. Eki jaqsı bas qossa,

Birin-biri qıymaydı,

Eki jaman bas qossa,

Bir elatqa sıymaydı-... [6.]

Adepli bolin kelinshek...

Yumor-satiraliq suwretlewler betasharda kop qollaniladi. Bundaqi maqset tiykarinan tinalawshilardi zeriktirmey kulki oyatiw maqsetinde diqqatin awdariwga shaqiradi. Shininda da qaraqalpaq xalqi azelden kulkiqumar xaliq. Asirlerden asirlerge ulasiw omir surip kiyatirgan Omirbek laqqi ham Jiyrenshe sheshen de, soz onerinin sultan bolip otken [3.24]. Biraq bizge deyin jetip kelgen qiyli-qiyli ushirma gaplerdin birazi tikkeley olardan ozlerine tiyisli bolsa, kobisin xaliq ozi dotetip, olardi Omirbektin at menen baylanistirgan. Usilay etip, awizeki adebiyatimizdin umitilmas qaharmani payda bolgan. Har qanday kulgili soz mani "wa-xa-xa" bolip qala bermeydi. Onin astarinda ulken turmishliq mani, tarbiyalik ideya jatadi. Maselen, Omirbek laqqinin bir anekdotin alip qarayiq.

"Omirbek keshte otawda shay iship otirsa, bir topar atlilar uy sirtina kelip, qara uydin jabigin turedi.-Xabarlasqanday kim bar? - Ozimiz barmiz, -deydi Omirbek. - Shiq dalaqa, jol sorayjaqpiz - deydi jolawshilar. - Jol ozimizge kerek, erten jureyin dep otirmiz" [2:38], - deпти sonda Omirbek. Mine, usi juwap arqali ol adep-ikramdi umitqan, parasatsiz, takabbir jolawshilardin adebin beredi. Soz manisin tusingen adamga bul albette ulken sabaq bolari sozsiz. Awiz adebiyatindaqi yumor-satira tek Omirbek yaqi Jiyrenshe sheshen sozi menen sheklenip qalmağan. Ol dastanlarda, qiyaliy ham turmishliq erteklerde, turmis-salt jirlarında, jumbaqlarda ham basqa da turli adebiy janrlarda ushirasip otiradi. Olardi oqip yaki tinalap otirip, xalqimizdin sonshellı tapqirliqina, sozge sheber-tapqirliqina hayran qalasan. "Otirik ertek" ke bir nazer salip koreyik: Men ozim jas kunimde baqa baqtım. Baqamnın ariqina jabiw japtım... [2:37]. Usınday ushirma sozler "Gereñler", "Juz awiz otirik aytqan shopan" erteklerinde de tolip atır. Alpamıstaqi Gulshin menen Qultaydin aytisi, xaliq qosıqlarındaqi quda bala menen qudashalardin aytisi sıyaqli hazil sozdin marjanları qaraqalpaq yumor-satirasinin tamiri adewir tereñde ekenligin bildiredi. Folklor- bul birden jynalıp alingan narse emes. Ondaqi har bir qosıqtin, har bir ertektin yamasa dastanlardin dotetiwhisi bolgan. Waqıtlardin otıwi menen olar umitilip, folklorqa aylangan. Demek, joqarida biz atın atap otken ataqli babalarimizdan basqa da bir neshe onlagan, juzlegen jaziwshi - shayır babalarimiz jasap otken. Biz misallar keltirip otken kulgili qosıqlar, ertekler, aytislardin avtorları, albette, sol oz dawirinin bugingi til menen aytqanda yumorist yaqi satirikleri bolgan degen juwmaqqa kelemiz. Jigirmalanshi asirge deyingi adebiyat wakilleri hesh kim "Minaw satirik, minaw yumorist, minaw lirik" dep jeke ayirip izertlemegen. Olar haqiqatında da har qiyli janrlarda shigarmalar dotetken. Maselen, ulli shayirimiz Berdaq dastan da jazdi,

2. Uwayımsız semirgen,

Toqpaq jilik kemirgen,

Qádir degen qaynaǵan

Buǵanda beriń bir sálem.

4. Ayaǵın ǵaz-ǵaz basqan,

Sumlıǵı basınan asqan.

Sirimbay degen qaynaǵan,

Oǵan da beriń bir sálem..

5. Kók kostyumın búrkengen,

Kelinlerine súykengen,

Omar atlı qaynaǵa

Iyilip ber jup sálem [5.]

Bundaǵı 1-mısalıda jámiyettegi birewdiń esabınan bayıǵan hámeldar bolıp islewshi bugalter xalıq aldında áshkaralanadı. Oǵan satiranıń ushı qaratılıp túyrelgenin kórsek, 2-3-4-5-mısallarda wayımsız, sıqmar,sumlıqlı jáne de tınısh júrmey birewlerdiń hayalina súykeletin uyatsız adamgershiligi pás adam obrazın túyreydi.Turmısta bunday jaramsız adamlar bar ekeni anıq.Bunday satiyralardıń mánisi xalıqtı onday unamsız háreketlerden awlaq bolıwǵa shaqırǵan,dep qarasaq boladı.Bet asharlarda yumorlıq súwretlewde adamlardıń qásiyetleri ústinen kúliw basım beriledi.Mısalı:

Arıq qoyday tırısqan,

Aq iyti bar qabaǵan,

Kóringen menen julısqan.

Qatının kúnde sabaǵan

Kobey qurdasına

Iyilip ber bir salem.

Quwat degen qurdasına ber, bir sálem [5.] –

kórip turǵanıımızday bul mısalılar tınlawshıǵa kúلكi tuwǵızadı. Orınlı kúliw, usı ótkir kúلكi arqalı adamlarda bolǵan geypara nadurıs minez-qulıqtı ańlawǵa,olardı múmkin bolǵanınsha saplastırıwǵa járdemlesiw yumorlıq qatarlardıń wazıypası bolıp eaplanadı. Solay etip, betasharlarda didaktika-aqıl násiyatları qollanıw kelindi ádep-ikramlıqqa, adamgershilikke tárbiyalawda áhmiyetli bolǵan. Al,yumor-satiranı aralastırıp aytıw betashardıń xalıqqa qızıqlı, tásirli bolıwına xızmetin atqaradı, – dep esaplaymız.

Ádebiyatlar:

1. Ахметов С.Әдебияттануы терминлериниң қысқаша сөзлиги. –Нөкис, 1972. – Б. 47.

2. Дәўкараев Н.Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977-жыл. – Б. 151.
3. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. – Нөкис. 1990. – Б. 320.
4. Мақсетов Қ, Тәжимуратов Ә, Қарақалпақ фольклоры, Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
5. Пахратдинов Ю. Адам, Жәмийет, Сатира. Нөкис, 1991.– Б. 24-25.
6. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар руўхый байлығымыз. Нөкис, 2009. Б. 10.
7. QR Nókis rayonı turǵını, Atabaev Quwattan jazıp alındı. Jası. – 43 te.
8. QR Kegeyli rayonı,Saparova Jumagúlden jazıp alındı. Jası – 78 de